

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

ДЕМЧЕНКО Т.П. “БАТЬКО ШРАГ”.
– ЧЕРНІГІВ: РВК “ДЕСНЯНСЬКА ПРАВДА”, 2008. – 264 С.

Монографія чернігівського історика Т. Демченко присвячена одній із найяскравіших постатей в історії українського національно-визвольного руху, славнозвісному громадському і політичному діячеві, адвокату, нашому земляку Іллі Людвиговичу Шрагу. Видання підсумовує результати майже 15-річної праці Т. Демченко по дослідженню життєвого шляху Іллі Шрага, його громадського служіння.

Монографія побудована за проблемно-хронологічним принципом викладу матеріалу, має чітку логічну структуру. Вона складається зі вступу, 16 розділів, післямови, фотодокументів, списку джерел та літератури, іменного та географічного покажчиків. Кожний із розділів охоплює певний період в житті Шрага з наголосом на тих чи інших аспектах його життєдіяльності і закінчується стислим висновком. За своїм змістом усі розділи взаємопов'язані, доповнюють один одного, викладені відповідно до вимог, які виставляються біографістикою до подібних досліджень.

У вступі автор формулює мету і зміст монографії, визначає стан наукової розробки проблеми, вказує на реєстр вимог до просопографічного опису особистості, характеризує джерельну базу.

У перших розділах (“Дитинство у Седневі: щаслива пора”, “Роки навчання: вибір шляху” та інші) дослідниця відтворює дитинство Іллі Шрага, період його навчання, перші кар'єрні кроки, перехід на українські позиції. Дитячі роки героя книги минули у містечку над Сновом, тому опису Седнева обґрунтовано відводиться чимало місця. Автор, як свого часу і сам І. Шраг, вважає за необхідне наголосити, що він формувався в умовах, де переважали українська мова й ментальність. Скупими штрихами через брак документальних даних розкривається історія здобуття середньої та вищої освіти. Характер підлітка, а потім юнака був таким, що він не скінчив ні чернігівської гімназії (складав екзамени екстерном), ні юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету. Навчаючись у столиці, Шраг став одним із лідерів студентського руху. Автор переконливо показує, як формувалися його переконання, прагнення, як відбулося прилучення до небезпечної, але привабливої для юнака “конспіративної діяльності”. У 1869 р. І. Шрага виключили з третього курсу університету, вислали на “батьківщину” й віддали під нагляд поліції як неблагонадійного. Дослідниця зазначає, що Шраг усе своє подальше життя перебував у опозиції до діючого режиму, хоча завжди діяв у рамках закону.

Чернігів зміг запропонувати юнакові тільки посаду помічника діловода в губернській земській управі, потім виконуючого обов'язки секретаря редакції “Земского сборника”. У 1875 р. Шраг екстерном склав іспит за курс юридичного факультету Київського університету і став дипломованим юристом. У дослідженні прослідковуються етапи становлення першокласного адвоката. Цілком виправдано автор виокремлює таку важливу віху в житті Шрага, як участь у роботі міської та земської інституцій. Прилучившись до ліберально-демократичного крила земців, Шраг знайшов можливості для реалізації свого потенціалу як громадського діяча.

Завершується блок дослідження переходом І. Шрага на національні позиції. Він сам говорив, що “тільки з початку 90-х років почав наближатися до

українського руху, який нарешті цілком захопив мене”. Але за спостереженням автора, цей процес розпочався значно раніше. Безперечно, на нього вплинули українські корені, седнівське дитинство, навчання в Чернігівській гімназії, захоплення українським театром, вплив таких діячів українського руху, як О. Кістяківський, О. Тищинський, М. Лисенко, О. Кониський, особисті контакти з галицькими діячами.

Автор цілком слушно наголошує, що відданість українській справі – це визначальна риса особистості Шрага. Ніколи не поступаючись у принципових питаннях, він завжди шукав компромісів, прагнув до перемовин, згладжування гострих кутів, умів знаходити спільну мову з численними опонентами.

У розділі (“Заслужений ювілей”) висвітлюються урочистості, відомі як “Шрагів обід”. Він був присвячений 25-ій річниці ювілею фахової та громадської діяльності чернігівського адвоката. Ця подія сколихнула громадське життя у Чернігові, засвідчивши популярність Іллі Людвиговича у місті та його роль в українському національно-визвольному русі.

Наступний блок із декількох розділів розкриває різнобічну діяльність Шрага в пору його зрілості. Автор звертає особливу увагу на зростання його авторитету як високопрофесійного юриста. Він очолював список присяжних повірених, призначався членом губерньського присутствія із земських та міських справ як представник від Чернігова, часто брався за політичні справи, захищав пропагандистів, селян, діячів українського руху. Ці справи не приносили прибутку, але “відповідали його уявленню про кодекс честі присяжного повіреного або ж ішли на користь українській справі”. Автор підкреслює, що Ілля Людвигович був зразком інтелігента-демократа. Він поважав людей незалежно від їхнього соціального статусу, прагнув до реального забезпечення для всіх рівних прав, у тому числі й національних.

У монографії чимало місця приділено й аналізу участі І. Шрага в діяльності Української Демократичної партії (УДП), потім Української Демократично-радикальної партії (УРДП), зокрема, детально описується його участь у складі делегації українських діячів до прем’єр-міністра Росії С. Вітте з метою подання доповідної записки щодо скасування обмежень українського слова.

Своєрідними піками громадської діяльності й досягненнями особистого характеру стала для Шрага участь у революціях початку ХХ ст. Так, автор зазначає, що в революційну добу його енергія спрямовувалася “на розв’язання різних питань, що їх поставила на порядок денний революція, обіймала інтереси міста, губернії, держави в цілому, торкалася долі окремих людей і українського народу, проявлялася з однаковою переконливістю на різних рівнях представницьких органів”. Прикладом цього буяння енергії може слугувати участь чернігівця у різних акціях загальноросійського рівня, зокрема, в автономістському русі. Він не просто дотримувався ідеї децентралізації управління імперією, а активно включився в роботу по реалізації концепції автономістів. Автор монографії зазначає, що участь І. Шрага у Союзі автономістів засвідчила усвідомлення ним потреби зруйнувати централістські засади як головну перешкоду на шляху подальшого розвитку держави.

Цілком природно, що відомий юрист, заслужений землець, член новоствореної ліберально-демократичної партії (кадети), визнаний діяч національно-визвольного руху І. Шраг був обраний до Першої Державної думи Росії від Чернігівської губернії. Він тричі виступав з думської трибуни: з приводу визнання прав політичних в’язнів на боротьбу, аграрного законодавства, протидії погромам.

Як один із співзасновників фракції автономістів, Шраг підготував і опублікував статтю та програму на сторінках журналу, що висвітлював роботу Думи з українських позицій. У програмі були закладені правові основи для роботи Думи щодо забезпечення громадянських, культурних та національних прав народів багатонаціональної держави.

В одинадцятому розділі (“На чолі української парламентської фракції”)

аналізується діяльність І. Шрага по згуртуванню депутатів-українців і формуванню парламентської фракції. Автор підкреслює, що “коли б він за все своє життя зробив тільки це: очолив у першій Думі першу українську фракцію, то назавжди забезпечив би собі почесне місце в новітній історії України”.

Головною метою діяльності фракції була підготовка законопроекту про автономію України. Важливу роль в ідейно-теоретичному забезпеченні її роботи відігравав М.С. Грушевський. Фракція працювала над двома проектами: про національні права та про запровадження рідної мови в школах українських губерній.

Проте оприлюднення декларації не відбулося у зв'язку з розпуском Думи. У важкі часи реакції за підписання Виборзької відозви І. Шраг мусив відбутися тримісячне ув'язнення влітку 1908 р. Це був драматичний епізод у житті Іллі Людвиговича. Окрім тюрми, на нього посипалися звільнення, заборони, переслідування, втрата посади присяжного повіреного. Проте ні на хвилину не припинялася його громадська українська діяльність. До заслуг автора слід віднести детальний аналіз роботи Чернігівської “Просвіти”, де Шраг з листопада 1907 р. був заступником голови, а пізніше й фактичним керівником товариства. Поступово І. Шраг ставав “живою легендою Чернігова”.

Хоча і на схилі літ, цьому діячеві пощастило взяти участь у творенні української державності. У книзі ретельно прослідковано практична діяльність Шрага як голови новоствореного у березні 1917 р. губернського комітету громадських організацій, голови Чернігівського окружного суду, діяча органів місцевого самоврядування, представника від губернії до Центральної Ради. Автор цілком справедливо зазначає, що організаційний талент Шрага яскраво виявився у скликанні селянських з'їздів у губернії, з'їзду “Просвіти”, а особливо Першого українського національного з'їзду 8 – 10 червня 1917 р., де він головував і виступив з доповіддю “Історія українського руху”.

Останні розділи рецензованої монографії приділені аналізу творчого спадку Шрага та його родинному й дружньому колам.

Особливе місце у доробку адвоката посідає його перша друкована праця – кандидатська дисертація з юриспруденції, яка з передмовою наукового керівника професора О. Кістяківського публікувалася на сторінках фахового московського журналу у 1877 р. У книзі з'ясовується й історія співробітництва з журналом галицьких народовців “Правда” (1892 – 1985 рр.), результатом якого стали вісім “Листів з Чернігівщини” та дві статті. У цих працях І. Шраг постає як зрілий, національно-свідомий громадянин.

Автор рецензованої книги слушно звертає увагу на толерантність і зваженість Іллі Людвиговича у публікаціях та виступах. Він ніколи не робив спроб образити чи принизити людей, хоча при цьому вважав, що кожний повинен відповідати за свої вчинки.

Нарешті у шістнадцятому, останньому, розділі (“Шраг в оточенні друзів та родинному колі”) дослідниця звертається до показу життєвого шляху Іллі Людвиговича в колі інтелектуально розвинутих, культурних людей. До найближчого оточення І. Шрага у Чернігові, безперечно, належали подружжя Грінченків, Коцюбинських, Русових, а також В. Самійленко, А.Верзілов, В. Хижняков, М.Могилянський. Документи, спогади, листи свідчать про взаємоповагу, щирість, душевну близькість, симпатію, спільні громадські інтереси у цих відносинах.

Удалою є й характеристика родини Шрага, в якій діти одержали гідне виховання. Справу батька на українській ниві продовжив молодший син Микола, який був членом Центральної Ради, виконував обов'язки заступника її голови, входив до Малої ради.

Наприкінці дослідження наводиться список використаної літератури, вміщені іменний та географічний покажчики.

Перед нами – ґрунтовний біографічний нарис, з якого постає яскрава і багатогранна особистість І. Шрага.

Сильною стороною монографії є її значне фактологічне насичення, що дало можливість автору переконливо розкрити тему і зробити виважені, переконливі висновки.

Серед позитивних рис праці слід вказати на виклад матеріалу у співзвучності з сучасними соціально-політичними проблемами в Україні, розуміння і вирішення яких потребує глибокого аналізу і врахування історичного досвіду.

Високо оцінюючи рецензовану монографію, слід зауважити, що деякі важливі сторони громадської діяльності І. Шрага висвітлені тільки побіжно (це стосується його перебування на посаді гласного Чернігівської повітової земської управи, міської думи); хотілося б більше дізнатися і про участь діяча у роботі Української Центральної Ради, його ставлення до Українського національного союзу та гетьманського режиму.

У роботі практично вся увага звернута на громадсько-політичну та фахову діяльність І. Шрага. Хотілося б побажати авторові у разі перевидання книги більше зупинитися на його характеристиці як особистості, розкрити сторінки сімейного життя, прослідкувати долі дітей та пасербів і пасербиць.

Лідія ЛЕГЕЦЬКА

**ПОЛОВЕЦЬ В.М. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.
КУРС ЛЕКЦІЙ. – ЧЕРНІГІВ: ПРОСВІТА, 2008. – 296 С.**

Доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка В.М.Половець, відомий своїми монографіями, навчальними посібниками та науковими статтями з історії кооперативного руху України, історії України та українознавства, підготував та опублікував свій черговий доробок – „Історія України. Курс лекцій”.

Навчальний посібник написаний у формі лекцій, в якому автор намагається об'єктивно висвітлити історію українського народу. На основі творчого осмислення документів і матеріалів про минувшину зроблена спроба узагальнити події вітчизняної історії. Матеріал подається з відповідними питаннями до кожної теми, джерелами та літературою. Книга підготовлена згідно з розробленою автором і затвердженою вченою радою університету програмою по історії України для студентів природничих і гуманітарних факультетів. Вона складається з 18 лекцій, що охоплюють період з початку людської цивілізації на українській території – давньої історії України – до наших днів. Автором порушується широкий діапазон проблем: від аналізу окремих подій, діяльності історичних осіб до розкриття характерних рис і особливостей певного періоду та процесів поступового розвитку країни до сучасного демократичного суспільства.

Заслугує на увагу перша лекція, присвячена вивченню предмета і завдання курсу „Історія України”. У ній наголошується, що предметом навчального курсу є наука про появу людей на території сучасної України, їх розселення, спосіб життя, відносини з іншими народами, матеріальний і духовний розвиток, боротьбу за свою незалежність. Завдання курсу полягає у тому, щоб засвоїти основні джерела та літературу з української історії, які дають уявлення про оточення українців та їх сучасну життєдіяльність. При цьому професор В.М.Половець підкреслює, що усі попередні покоління своєю працею, розумом і талантом освоювали багаті українські землі, розвивали економіку і культуру, боролися за національну незалежність, за створення самостійної соборної держави, за вільне і щасливе життя. Саме на вивченні правдивої історії, зазначається в курсі лекцій, формується патріотична свідомість громадян України.

Різномітне населення території нинішньої України пройшло у своєму розвитку всі основні етапи суспільно-господарської організації життя. Особливе значення для історичного процесу мала тисячолітня епоха античної цивілізації Північного Причорномор'я. Міста-держави справили великий вплив на соціально-економічний, політичний і культурний розвиток не лише сусідніх скіфів, а й більш віддалених слов'янських племен.

Щодо Київської Русі, якій у лекціях надається особливе значення, то автор підкреслює, що вона стала об'єднуючою силою, котра забезпечила єдність східнослов'янських земель і за своїм утворенням стала ранньофеодальною монархією з елементами федералізму, з територією понад 800 тис. км². Передові для свого часу політичний устрій, виробничі відносини, високопродуктивне сільське господарство, добре налагоджене ремісництво, дипломатична діяльність, широке використання світової цивілізації сприяли тому, що Київська Русь висунулася на провідні позиції в Європі і була шанована найрозвинутішими країнами.

Привертає увагу тема українського козацтва. Ґрунтовно розглянувши історіографію та джерела визначеної проблеми, автор на основі ретельно відібраного і проаналізованого матеріалу висвітлює причини появи козацтва в Україні, Запорозької Січі, яка набула форми демократичної республіки з широкою участю в управлінні козацьких мас. Політична структура козацтва у формі Запорозької Січі стала центром боротьби за національне визволення українського народу, озброєною силою для його захисту від фізичного знищення і рабства.

Національно-визвольний рух українського народу, очолений козацтвом, був не тільки видатною подією історії, він дав початок розбудові української державності.

Тему України в Північній війні та Полтавської битви автор пов'язує з гетьманом Іваном Мазепою, видатним політиком, оратором, обдарованою, честолюбною і владолубною людиною. Заручившись підтримкою Петра I, він став зміцнювати своє становище в Україні та зробив основну ставку на козацьку старшину, шляхту і духовенство. Згодом, переконавшись, що царський уряд не зважає на інтереси України, гетьман з метою збереження української державності пішов на союз з Карлом XII, про що переконливо свідчив Пилип Орлик.

Важливе місце в рецензованому навчальному посібнику належить лекції „Українська революція (1917–1921 рр.)”, в якій зазначається, що становлення нових форм української державності було підготовлене попередніми етапами національно-визвольної боротьби та прискорене Першою світовою війною. Щоб відіграти роль найвпливовішої сили в Україні і здійснити революційні перетворення, Центральна Рада запровадила акт законодавчого характеру верховного органу влади – універсали (за формою подібні до однойменних актів козацьких гетьманів XVII–XVIII ст.), що визначали зміни державно-правового статусу українських земель колишньої Російської імперії. Заснована як місцева громадсько-політична організація, Центральна Рада під впливом революційних подій перетворилася у лідера українського національно-визвольного руху. Діяльність її в часі, зазначається професором В.М.Половцем, була нетривалою, але її історичне значення виходить далеко за хронологічні рамки існування.

Після приходу до влади, уряд гетьмана П. Скоропадського приділяв увагу вирішенню економічно-фінансових проблем держави, сприяв створенню системи судівництва, здійснював розбудову збройних сил, відродженню української національної культури. Разом з тим політика, спрямована на відновлення дореволюційного соціально-економічного ладу та захист інтересів консервативно-власницьких верств (поміщиків, великих промисловців, фінансистів), участь в уряді, в основному представників російських партій (кадетів, октябристів), відштовхнули від співпраці з гетьманом націонал-демократичні сили і призвели до створення Українського Національного Союзу – засновника Директорії.

Метою Директорії стало повалення влади гетьманського уряду, відновлення революційних законів УНР і боротьба за втілення їх у життя. Складними були відносини Директорії з утвореною Західноукраїнською Народною Республікою. Після проголошення Акта Злуки УНР та ЗУНР у боротьбі з більшовиками, уряд Директорії взяв курс на союз із Польщею, з якою ЗУНР була у стані війни. Врешті-решт, Українська революція (1917–1921 рр.) зазнала поразки, але її історичне значення, наголошує проф. В.М.Половець, полягає в тому, що в ході боротьби український народ створив власну державу і кілька років підтримував її існування. Героїчна боротьба того часу стала прикладом і дала досвід наступним поколінням. Без цієї боротьби було б неможливим проголошення державної незалежності в 1991 р.

Лекції, присвячені 20-им, 30-им рокам ХХ ст., пов'язані з запровадженням „воєнного комунізму”, нової економічної політики, входженням України до складу СРСР, „українізацією” та політикою національного комунізму. Детально розкривається тема про радянську модернізацію України. Що стосується індустріалізації, то автор розглядає її як цілеспрямовану політику, яка ставила за мету перетворення країни в індустріальну державу. Здійснювана з цією метою „форсована” колективізація, як і „форсована” індустріалізація, проводилася в рамках єдиної політики „соціалістичного штурму” і призвела до голодомору 1932–1933 рр. Зазнавши тяжких втрат, політична система СРСР фактично перетворилася на тоталітарну, яку дослідники назвали режимом особистої влади Сталіна.

Лекція „Україна у Другій світовій війні” включає, на нашу думку, такі важливі питання: радянсько-німецькі договори 1939 р.; Україна в роки Великої Вітчизняної

війни; антифашистський рух Опору в українських землях; визволення України від німецько-фашистських загарбників. Охарактеризувавши особливості радянсько-німецьких договорів 1939 р., автор цілком слушно наголошує, що обидва ці документи, очевидно, суперечили принципам міжнародного права та ігнорували норми міжнародних відносин. Отримавши гарантії нейтралітету від СРСР, Гітлер 1 вересня 1939 р. напав на Польщу, поклавши початок Другій світовій війні.

Згодом за детально розробленим фашистськими стратегами планом „Барбаросса” Німеччина без оголошення війни 22 червня 1941 р. напала на Радянський Союз. На окупованій українській території фашисти запровадили „новий порядок” і розпочали масове винищення людності. Протидіяв такій політиці антифашистський рух Опору в українських землях: партизанські з’єднання та формування ОУН-УПА. На основі ретельно відібраного і ґрунтовно проаналізованого матеріалу автором розкриваються всі особливості боротьби проти фашистів. Разом з іншими народами Радянського Союзу український народ пройшов довгий і важкий шлях до перемоги, знайшов у собі душевні сили, щоб упевнено наближатися до світлого, довгожданого дня свого національного відродження.

У наступних лекціях зазначається, що відбудова народного господарства здійснювалася на основі єдиного загальносоюзного плану. На жаль, як зазначає проф. В.М.Половець, цей процес відбувався з наступним поверненням до гігантманії, наданням переваги кількісним показникам над якісними, відставанням технологічного оновлення, проведенням широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходів. Процес перебудови, що розпочався з квітня 1985 р., засвідчив, що програма прискореного соціально-економічного розвитку країни виявилася утопічною і свідчила про нерозуміння керівництвом глибини соціально-економічної кризи.

Причинами розпаду СРСР автор вважає унітарний характер держави, в якій монополія на владу належала центру, недоліки і помилки в національній політиці, суперечливість і непослідовність економічних реформ та розбалансованість народного господарства. Водночас процес демократизації і гласності сприяв зростанню національної свідомості й активізації національно-визвольного руху, що привело до відродження української державності. Декларація про державний суверенітет, Акт проголошення незалежності та Конституція України сприяли оновленню Української держави, її політичного, економічного та культурного зростання. Важливим пріоритетом був і залишається зовнішньополітичний аспект. Україна має інтегруватися в міжнародні економічні та фінансові структури, налагодити торговельні зв’язки з іншими країнами, досягти значних успіхів в експорті продукції провідних галузей економіки. Тільки за таких умов, стверджується автором у висновках, можна вести мову про Україну як суверенну, незалежну, демократичну, правову і соціальну державу.

Підсумовуючи, зазначимо, що новий навчальний посібник „Історія України. Курс лекцій”, підготовлений проф. В.М.Половцем, виконаний, як і попередні навчальні посібники, на належному науково-методичному рівні, стане важливим здобутком у вивченні української історії. Прикрі коректорські упуцнення та помилки стилістичного характеру, невеликий як для навчального посібника наклад (500 примірників), а також видання книги в тонкій обкладинці – більш об’єктивний в сучасних умовах чинник, аніж недоліки авторської роботи, які не впливають на загальне позитивне враження від ознайомлення з книгою.

Микола БУШИН

Перша книга головного редактора газети „Сіверщина”, голови обласного товариства „Просвіта”, відомого на Чернігівщині журналіста і громадського діяча Василя Федоровича Чепурного „Акурайку” підтвердила вірність і відданість автора обраній темі – відродженню національної самосвідомості. У структурному відношенні книга складається з п'яти розділів, що містять у собі короткі нариси з ґрунтовним аналізом гострих проблем сучасності, завершеністю численних сюжетних ліній та обов'язковим посиланням на джерела.

Не заглиблюючись у детальний переказ змісту книги, зазначимо, що автор має хист викладати матеріал зразковою сучасною українською літературною мовою, а публіцистична манера письма лише підкреслює гостроту визначених сюжетів і показує, в яких часом драматичних умовах народжується політика української держави. Зміст книги дозволяє нам краще зрозуміти три іпостасі автора – публіциста, майбутнього письменника та історика. Серед документальних джерел – монографії, наукові розвідки в часописах, збірниках наукових статей та щоденники.

Незважаючи на розбивку тексту на невеликі сюжети із виразно-інтригуючими назвами, перед читачем послідовно розгортається загальне полотно, в якому знаходиться місце численним дійовим особам, покликаним до життя сучасними соціально-політичними умовами. Разом з тим заслуговує на увагу звернення автора до сімейних, побутових обставин свого життя, з'ясування родинних зв'язків, глибокого знання сімейної історії, відтворення біографії своїх рідних, захоплення рідним селом Авдіївкою.

Справедливості ради треба відзначити, що авторові вдалося своєю книгою, її змістом привернути увагу читача до українознавчої тематики. Сама назва „Акурайку” у передньому слові перекладається „як у райку в осім барку”, а „барку” на санскриті – це дім, будинок. Тому всім зрозуміло, ще в дитинстві автор вигукував, щедруючи: „Ак у райку, в осім барку, щедрий вечір, добрий вечір!”.

Багато уваги приділено з'ясуванню таких аспектів, як проблеми помаранчевої революції. Та це й зрозуміло, адже автор брав активну участь на стороні проющенко́вської команди, займаючи посаду заступника керівника обласного штабу. Віктор Ющенко як кандидатура на президента – симпатик Василя Чепурного. Він знає, що улюблений герой майбутнього президента – Шарль де Голль, а тому його зовсім не дивує стійка нехить Ющенка чути про падіння свого рейтингу. Це свого часу переживав і француз. „Як тільки не обзивали Шарля де Голля – і „Конетаблем” (це щось на зразок нашого міліціанта), і старим дурнем, якого пора здати в музей... Обзивають і Ющенка. Франція досі вважає свого генерала найвидатнішим французом. Ющенка оцінять не скоро. Але оцінять. Якщо українці будуть нацією, а не мільйонами споживачів” (с. 13).

Одним із найчіткіше окреслених, потужних за інформаційним наповненням, на наш погляд, є сюжет про сучасну літературу та її популярних провідників у розділі „Щоденникові окрушини”. Тут, у своєрідному щоденнику письменника, є поезія і проза, мініатюри і коротенькі новели, роздуми про сучасне літературне життя та творчість письменників інших національностей.

Окремої розмови заслуговує другий розділ – „Росія” з центральним нарисом „Помстимося Росії ... любов'ю”. У ньому йдеться про українсько-російські відносини, територіальні перспективи Росії як держави, висновки російських експертів про те, що в багатьох регіонах країни розвиваються сепаратистські настрої, особливо на Далекому Сході, Сибіру, Татарстані та кавказькому регіоні. Міркування автора, оперті на висновки російських експертів, заслуговують на увагу, більше того – б'ють тривогу, бо розвал Росії, як наголошує В.Чепурний, не піде на користь не тільки Росії. Справді, нам потрібно зміцнювати і розвивати відносини з північним сусідом та всіляко стимулювати цілісність цієї великої

держави, адже процеси, які там відбуваються, характерні в сучасних умовах і для інших держав, у тому числі й України.

Не випадково у Франції за ініціативою Ніколя Сарказі намагаються знайти ключ до відродження національної самосвідомості громадян. Там проводиться широка громадська дискусія з питань національної ідентичності. Акції тривають по декілька місяців, після чого з метою територіальної і духовної єдності підбиваються підсумки на загальнофранцузьких конференціях. Серед питань, які обговорюються суспільством: що значить бути французом і в чому суть національної самоідентифікації?

В Україні, де проблем з національною самоідентифікацією не менше, ніж у Франції, варто своєчасно звернути увагу на основний нюанс – збереження цілісності своєї країни. Українській владі, яка за час незалежності так і не проголосила патріотизм і самоідентифікацію основним завданням і пріоритетом розвитку суспільства, належало б повчитися у європейських колег. Як і Франції, нашій країні не завадила б загальнонаціональна дискусія, за наслідками якої можна було б визначити стратегію розвитку українського громадянського суспільства, спрямовану на зміцнення територіальної і національної єдності. За роки незалежності в Україні утворені органи влади усіх рівнів, але громадянське суспільство характеризує не лише наявність „владної піраміди”, але й ефективність її функціонування. Влада ж поки що демонструє неспроможність вивести країну із системної кризи, а тому відбувається процес відчуження громадян від держави, влади і політики. За висновками соціологів, Україна є лідером серед постсоціалістичних європейських держав за рівнем недовіри населення до владних структур.

Як відомо, для громадянського суспільства характерна система представництва інтересів різних груп населення у вигляді об'єднань громадян. Важливу роль у цій справі мали б відіграти політичні партії, але вони, на жаль, недостатньо сприяють встановленню належних зв'язків між державою і громадянами. Немало партій і політиків, особливо під час виборів, намагаються показати себе представниками інтересів не певних соціальних груп, а всього народу, що є не що інше, як популістська недалекоглядність.

Для національної самоідентифікації, становлення громадянського суспільства в Україні необхідна реструктуризація і трансформація соціальної структури нашої держави. Відсутність середнього класу, люмпенізація численних верств населення, поява нових власників, поляризація багатства і бідності – це те, що відноситься до особливостей формування громадянського суспільства в Україні. Поступовий процес становлення громадянського суспільства сьогодні ще далекий до свого завершення, і чинниками його прискореного формування можуть стати лише вільні та альтернативні політичні вибори, незалежні засоби масової інформації, розвиток місцевого самоврядування, політичні партії, здатні репрезентувати групові інтереси і, звичайно ж, автори книг, небайдужі до української національної історії та культури.

Саме до таких авторів і належить Василь Чепурний, який не приховує своїх намірів, національних інтересів, а навпаки, формує їх, залучаючи читача у коло своїх однодумців. Загалом, книга автора стане не тільки гідним внеском у краєзнавчу літературу, але й бажаним подарунком любителям української словесності.

Володимир ПОЛОВЕЦЬ

**ЯЧМЕНИХИН К.М. АРМИЯ И РЕФОРМЫ: ВОЕННЫЕ
ПОСЕЛЕНИЯ В ПОЛИТИКЕ РОССИЙСКОГО САМОДЕРЖАВИЯ. –
ЧЕРНИГОВ: СІВЕРЯНСЬКА ДУМКА, 2006. – 444 С.**

Історії однієї з найдивніших і неоднозначних реформ епохи Олександра І – створенню військових поселень та їх функціонуванню у наступні півстоліття – присвячена нова монографія відомого спеціаліста з даного питання К.М. Ячменихіна. Слід відзначити перш за все дуже рідкісне явище у сучасній науковій літературі, характерне для цього дослідження, – проривний його характер. Справа в тому, що численні статті та книги на цю тему, загального та спеціального характеру, М.І. Богдановича, М.К. Шильдера, П.Г. Щербальського, А.М. Петрова, П.П. Карцова, О.С. Ликошина, П.П. Євстаф'єва, Т.Д. Липовської, С.Б. Окуня і багатьох інших, у тому числі й роботи В.О. Федорова – найвидатнішого знавця даної проблеми у радянський час – створювалися приблизно за одним ранжиром, розглядаючи військові поселення як „найгірший вид кріпосного права”, спираючись перш за все на емоційні негативні оцінки одних і тих же мемуаристів-сучасників та деякі опубліковані у ПЗЗ-І законодавчі акти, зупиняючись при цьому лише на олександрівській епосі і забуваючи про наступні перетворення у цій сфері в миколаївську епоху, а також говорячи здебільшого тільки про їх „аракчєєвську модель”.

У даному дослідженні зроблений значний крок уперед і в освоєнні величезного масиву документів по військових поселеннях, які зберігалися у російських та українських архівах, і у використанні неупереджених підходів до історії самих поселень, що існували в першій половині ХІХ ст. у різних варіантах, які не можна зводити лише до одного, аракчєєвського, першочергового. Як відзначає історик, „військові поселення замислювались як специфічний державний інститут, і їх запровадження слід розглядати як низку заходів (нехай і паліативних за своєю суттю), покликаних скоротити державні витрати на армію, стабілізувати економіку країни, спочатку частково, а потім остаточно ліквідувати рекрутські набори, перевести війська на казармене утримання; шляхом створення заможного військово-землеробського стану розширити соціальну базу самодержавства. Інститут військових поселень, посилюючи експлуатацію селянства, яке перетворювалось у своєрідний воєнізований стан, дозволяв без значних державних асигнувань утримувати значні маси військ”. По суті, їх створення «було спробою самодержавства вирішувати нові проблеми, які повстали перед країною у першій половині ХІХ ст., старими напівфеодальними методами» (с. 320-321).

Автор указує на те, що цей інститут не був статичним явищем, пережив складну еволюцію і пройшов у своєму розвитку декілька періодів. Перший період (від початку створення поселень у Могильовській губернії до 1816-1817 рр.) характеризується як підготовчий, коли відпрацьовувалась їхня модель і йшов пошук регіонів для масового поселення військ. Другий період (з 1816-1817 по 1826-1827 рр.) – це час „класичних, аракчєєвських” військових поселень, характерними рисами якого були автономність у сфері адміністративного підкорення; поселяни-господарі поєднують заняття сільським господарством з перебуванням на військовій службі; постійне територіальне та численне зростання. Однак і у цей період у поселеннях кавалерії спостерігається спроба відходу від „аракчєєвської” моделі комплектування поселених і резервних ескадронів. Третій період (кінець 1820-х – середина 1830-х рр.) – період кардинального реформування військових поселень. Вони позбавляються автономії та підкорюються загальноармійському управлінню. Відбувається відрив поселеної частини округів від діючої. Посилюється господарче ядро у поселеннях кавалерії, а в округах орних солдат відбуваються кардинальні зміни, їх жителі за соціальним статусом наближаються до становища удільних селян. Четвертий період (середина 1830-х – кінець 1850-х рр.) характеризується остаточним утворенням системи, яка не піддається радикальним змінам, лише зростає територіально (с. 80-81).

У роботі детально розглянуто також законодавчу базу й органи управління поселеннями, соціальний статус військового поселення у різні епохи, проблеми фінансування і бюджету поселень, розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі, будівництва і транспортної системи у поселених округах. Численні таблиці у додатках до дослідження, які здебільшого є авторськими, узагальнюють різні дані за низкою параметрів, характеризують специфіку функціонування військових поселень.

Проте робота К.М. Ячменіхіна, яка підсумовує багаторічні дослідження вченого і висуває нові завдання щодо вивчення окремих моментів в історії військових поселень, не позбавлена деяких недоліків. Перш за все слід було розглянути щодо олександрівської епохи виникнення і розвиток ідеї військових поселень на фоні реформаторської діяльності цього монарха (такий сюжет висвітлений лише фрагментарно, слід було його розширити), зокрема, із селянського питання. Також, на нашу думку, необхідно було відмовитись від прямого порівняння становища військових поселенців зі становищем удільних і особливо володільницьких селян Росії (с. 147, 155), оскільки за багатьма параметрами їх неможливо було зіставити (відносини поміщиків з кріпаками, фактична відсутність регулювання законами цих взаємин, наявність продажу людей без землі, відсутність приватної власності у селян, необмежені покарання і т.д.). Вочевидь, ці явища різні. На наш погляд, сам такий підхід є рудиментом, пов'язаним з традиціями радянської історіографії.

Автор також не зупиняється детально на причинах відмінності в підходах до даних перетворень відомих діячів і організаторів військових поселень графа О.А. Аракчеєва і графа С.Ю. Вітте. На думку дослідника, у зв'язку з цим „структури поселенського господарства в округах піхоти і кавалерії значно відрізнялись. У першому і другому періодах історії військових поселень в округах піхоти панувала так звана „аракчеєвська” модель, де ставка робилася на поселенців-господарів, що рекрутувалися із солдат. Тим самим О.А. Аракчеєв не хотів допустити превалювання сільського елемента над військовим. В округах кавалерії господарська структура округів формувалася на базі селянських та козацьких господарств, що робило їх ефективнішими у справі постачання діючих підрозділів провіантом і фуражем” (с. 322). Якщо стосовно Аракчеєва ці позиції вивчені непогано, то стосовно Вітте слід було б краще проаналізувати генезис його поглядів і причини більш м'якого ставлення до даної проблеми, а також вельми показовий факт, що імператор допускав і таке, „неаракчеєвське”, вирішення проблеми (що само по собі є досить дивним і по-новому висвітлює специфіку взаємин Олександра I та його головного фаворита).

Також, на наш погляд, даремно історик не розглядає основні фази народного обурення запровадженням військових поселень і його специфіку, даючи лише загальні оцінки цим явищам. Але вибір проблем для дослідження – справа автора. В цілому слід визнати, що видання монографії К.М. Ячменіхіна – значиме явище у вітчизняній історіографії з даної проблеми.

Аркадій ДОЛГІХ